

ЭРТАКЛАРДА САФАР МОТИВИНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИDOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2022.4.4.052>*Неъматова Хулкар Абдулбакиевна,**Жиззах Давлат педагогика институти, мустақил тадқиқотчи*

Аннотация: Мақолада ўзбек халқ эртақларида сафар сюжетни ҳаракатга келтирган муҳим мотивлардан бири ҳисобланиши, сафар мотиви аксарият ҳолларда туш+синов мотивлари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, ҳаракат мотивлар сирасига кириб, эртақларнинг ҳар учала турида ҳам фаол қўлланилиши, қолаверса, сафар қаҳрамоннинг мардлигини синаш, жасорат кўрсатиши, ҳомий кучлар билан яқинлашиши ва ниҳоят уни ўз мақсадига етказиши учун восита бўлганлигини ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: Сафар, саёҳат, «Кимёи саодат» асари, ботиний сафар, зоҳирий сафар, чўпчак, эртақ термини, мотив тушунчаси, мотив-ҳаракат, актив мотив, сафар мақсади, сафар машаққатлари, сафар натижаси.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МОТИВА ПУТЕШЕСТВИЯ В СКАЗКАХ*Нематова Хулкар Абдулбакиевна,**Джиззакский государственный педагогический институт, соискатель*

Аннотации: В статье отмечается, что в узбекских народных сказках путешествия - один из важнейших мотивов сюжета, мотив путешествия часто тесно связан с мотивами сна + теста и включается в мотивы действия, активное использование во всех трех типах сказок, а также идея о том, что поездка была средством проверить отвагу героя, проявить храбрость, стать ближе к покровителям и, наконец, привести его к своей цели.

Ключевые слова: Путешествие, путешествие, произведение «Химическое счастье», внутреннее путешествие, путешествие вовне, термин, термин сказки, понятие мотива, мотив-действие, активный мотив, цель путешествия, трудности путешествия, результат путешествия.

USE OF THE TRAVEL MOTIF IN FAIRY TALES*Nematova Hulkar Abdulkakievna,**Jizzakh State Pedagogical Institute, independent researcher*

Annotation: The article notes that in Uzbek folk tales, travel is one of the most important motives that set the plot in motion, the motive of the journey is often closely related to the dream + test motives, action is one of the motives and is actively used in all three types of fairy tales, as well as the idea that the trip was a means to test the hero's courage, show courage, get closer to the patron forces and finally reach his goal.

Keywords: Journey, travel, the work «Chemical Happiness», the inner journey, the outer journey, the term, the term of the fairy tale, the concept of motive, motive-action, active motive, the purpose of the journey, the hardships of the journey, the result of the journey.

Азалдан инсон ҳаётида сафар, саёҳат муҳим аҳамиятга эга ҳодисалар сирасига киради. Тарихда умрини сайру саёҳатга бағишлаган шахслар бўлишган, улар ҳаётини хатарга қўйиб янги ва нотаниш эллар, маданиятлар билан танишганлар, ўз эсдаликларини турли сафарномаларда иншо этганлар. Сафар ва мусофир (сафар қилувчи) ҳақидаги ҳадисларда ҳам саёҳат улуғланганлигини кўришимиз мумкин. Зеро, мусофирга садака беришнинг савоб аталиши, дуоши шаксиз мустажоб бўладиган олти турдаги кишилар сирасига мусофирларнинг ҳам киритилиши пайғамбар саҳобаларининг дин йўлидаги сафарга чорлаш бўлибгина қолмай, илм йўлида ёки «Қуръони карим» тавсия қилган ибрат олиш учун сафар қилишга ҳам даъват этади.

Ислом оламидаги улуғ ислоҳотчи олим ҳужжат ул-ислом Абу Ҳомид Муҳаммад

Ғаззолий «Кимёи саодат» асарида сафарни иккига бўлади, яъни ботиний ва зоҳирий сафар ҳақида сўз юритади. Ботиний сафар деб рухий-маънавий саёҳатни тушунган мутафаккир, унинг таърифи бу рисолага сиғмайди, деб маълумот беради.

Зоҳирий сафар шартларини баён этган Ғаззолий аввалги бобда сафарнинг ният, одоб ва турлари ҳақида маълумот беради:

1. Аввалги сафар илм талабида йўлга тушиш бўлиб, улуғ олим «илм олиш ҳар бир муслим ва муслима учун фарздир», деган ҳадисга асосланиб, бундай сафарни фарз деб ҳисоблайди.

2. Иккинчи тарика ёмон сифатлардан ҳалос бўлмоқ учун сафарга чиқиш бўлиб, бу энди «Қуръони карим»да бевосита тавсия этилган ва Ибн Баттута эътироф этган ибрат олиш учун қилинган сафардир. Бундай сафар ҳақида Ғаззолий қуйидагиларни ёзади: «... Вақтики сафарда бўлса, ўзига ёмон феъли маълум бўлур ва сафар ранжидин ўзининг ожизлиги, заифлиги ва бадхўйлигини билиб олур». Бишр Рофий р.а бу ҳақда: «Эй яқинларим, сафар қилинлар, токи пок бўлғайсизлар, чунончи сув бир ерда турса таъми бузилур», деган деб эслаб ўтади.

3. Учинчи тариқи сув ва қуруқликдаги ажойиботларни томоша қилиш орқали Яратган қудратини билиш, ҳис этиш учун керакдир. Бу навъ сафар ҳам фойдалидир, деган Ғаззолий бундай сафарга ибодат учун ҳаж тавоф қилмоқ, авлиё, анбиё ва тобеъинларнинг мазорларини зиёрат қилмоқ, уламо ҳамда улуғларнинг дийдорига мушарраф бўлиб, дуоларини олмоқ кабиларни киритади.

Иккинчи сафар ҳаёт энгилроқ томонга азм этиш, учинчи сафар эса тижорат сафари ҳисобланиб, буни Ғаззолий юқоридаги сафарлар сирасига қўшмаса-да, маъқуллайди. Саёҳатнинг тўртинчи тури кўнгил очиш учун қилинадиган сайру саёҳат бўлиб, Ғаззолий бундай саёҳатни фойдаси ҳам, зарари ҳам бўлмаган сафар сирасига киритади.[1.114] Юқоридагилардан маълум бўладикки, ҳар бир шарқлик, айниқса, мусулмон кишиси учун сафар қилиш фарз амаллар қаторида саналиш даражасига етди. «Мусофир бўлмагунча мусулмон бўлмайсан» қабилдаги мақоллар пайдо бўлган. Мусулмон Шарқининг ўзида эъзозланган сафар, сайру саёҳат унинг адабиётига ҳам таъсир этмай қолмади.

Эртақлар – халқ тафаккурининг энг ёрқин кўзгуси ҳисобланади. 2010 йил нашр этилган «Адабиётшунослик луғати»да эртақ истелоҳига қуйидагича таъриф берилган: «ЭРТАҚ – халқ оғзаки ижодидаги эпик жанр, чўпчак. Эртақ барча халқлар оғзаки ижодида қадимдан шаклланган ва фаол жанрлардан саналади. Эртақлар, асосан, насрда яратилиб, сюжети асосида сеҳрли-фантастик, саргузашт ёки маиший характердаги воқеалар ётади. Воқеалар баёни ва талқинида ижодий фантазия, тўқима салмоқли ўрин тутаети». [2.370] Эртақларда халқнинг кундалик ҳаётда кўзга ташланмайдиган пинҳон томонлари, энг ёрқин орзу-истаклари нажоткор қаҳрамонлар тимсолида кўзга ташланади. Таниқли фольклоршунос олим Буюк Каримий «Ўзбек халқ эртақларининг баъзи бир хусусиятлари» номли мақоласида эртақ ва унга маънодош чўпчак терминларига изоҳ бериб, қуйидагиларни ёзади: Эртақ термини узоқ замонларнинг мевасидир. Лекин қайси замонлардан бери «эртақ» шаклида ишлатила бошлаганлиги ҳақида қатъий бир нарса дейишга ҳали қийналамиз. Аммо илгарилари «эртақи» шаклида ишлатилгани бизга маълум. Луғатларга мурожаат этганимизда «эртақи» сўзининг қадимий сўз, афсона, ҳикоят, қисса, ҳатто дoston маъноларини ўз ичига олганини кўрамиз... Халқ ўртасида «эртақ» термини вазифасини кўп ерда ҳали ҳам «чўпчак» адо қилиб келаети... «Чўпчак» эмас, балки «чўрчак» сўзининг – афсона, эртақ, матал маъноларини тошиб юрганини луғатлар орқали топишимиз мумкин... Мақолада тадқиқотчи рус фольклоршуноси Н.Андреев таснифига кўра, ўзбек халқ эртақларини учга бўлиб, таснифлайди: 1) Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар. Олим бу турдаги эртақларни энг қадимги деб ҳисоблаб, таркибида тотемистик, анимистик унсурлар ҳукмронлик қилаети, деб баҳолайди. 2) Фантастик-сеҳрли эртақлар. Бу турли эртақларнинг От, Бўри, Симуруғ қуш, Ялмоғиз кампир, унинг сеҳрли ашёлари каби кўчма қаҳрамон ва образлар асосий ўрин тутиб, инсоннинг атрофидаги олам, табиат, ҳаёт кечиришдаги бутун ҳодисалар, нарсаларнинг аксидир», дейилаети. 3) Маиший-новеллистик эртақлар ҳақида сўз юритган тадқиқотчи, уларнинг асосида ижтимоий

тенгсизликка қарши кураш ғояси ётади», деб ҳисоблайди. [3.56] Ушбу таснифдан сўн ўзбек халқ эртаклари учга бўлинган ҳолда нашр этиладиган, таснифланадиган бўлди.

Ўзбек халқ эртаклари қизиқарли саргузаштларга, фавкулудда қаҳрамонлар ва ақл бовар қилмайдиган лавҳаларга бойлиги билан жаҳон халқлари эртаклари хазинасида ўзига хос ўрин тутди. Эртақларда қаҳрамонлар гоҳ зарурат туфайли саёҳатга чиқсалар, гоҳ ўз бахтларини қидириб, ихтиёрий равишда сафарга отланадилар. Умуман олиб қараганда, сафар мотиви халқ оғзаки ижодининг энг қадимги жанрларидан бири бўлган ва халқнинг менталитети, маданияти ва турмуш тарзини ўзида ифода этадиган жанр ҳисобланган эртақларда аҳамиятли, айтиш мумкинки, сюжетни ҳаракатга келтирувчи муҳим мотивлардан бирига айланди. МОТИВ (лот. *movio* – ҳаракатлантираман) – мушқашуносликдан ўзлашган термин... Адабиётшуносликда М. Термини турли маъноларда қўлланилади. Жумладан, воқеабанд асарларда М. сюжет схемаси (мас., қаҳрамон банди этилади, унга бирон-бир киз ёрдам беради, ўғай она ва муштипар солиҳа киз; қаҳрамон кимсасиз етимликдан юксак мартабага етади; қаҳрамон отасини танимайди, фавкулудда вазиятда унга дуч келади ва ҳ.) ёки бирор бир нарса (мас., кўзгу, тумор), ҳолат (мас., туш кўриш, арвоҳ билан суҳбат, ўзини танитмай юриш), образ (доно вазир, вафодор дўст, рақиб) каби қатор кўринишларда воқе бўлади. [2.180] Мотив унсурининг фольклор асарлардаги ўрни ўзига хос бўлганлигини у ҳақда фольклоршунос олим, филология фанлари доктори Х.Эгамовнинг «Мотив ва сюжет» номли махсус тадқиқот – мақола ёзганлигидан ҳам билиш мумкин. Ушбу мақолада тадқиқотчи фольклорда, хусусан, эртақларда мотивнинг қўлланилиши ва аҳамияти хусусида сўз юритади: «Айниқса эртақлардаги хилма-хил мотивлар унинг сюжет қурилишида қолипловчи, зарур ўринлардан бирини ташкил этади. Эртақ қаҳрамонларининг уч йўлга (борса келмас, борса келар, борса келар ё келмас) қараб ажраб кетишлари, кенжа ботирнинг (ўғил) нуроний чолга (Хизр) учраши, жодугар кампир ёки девлар билан олишиб, уларни енгиб, сеҳрли буюмларни қўлга киритиши каби қатор воқеаларни кўрамыз. Шунингдек, қаҳрамонларнинг аждар, дев, тимсоҳ ва бошқа ёвуз кучлар билан курашининг гувоҳи бўламыз. Эртақлар сюжетидаги бу каби кўплаб учрайдиган воқеалар тасвири мотивлардир. Эртақлар сюжети эса ана шу мотивлар уюшмасидан ташкил топади». [5.361] Ушбу мақолада муаллиф мотивни сюжетнинг ҳаракатга келтирувчи куч эканлигини таъкидлаган ҳолда, рус фольклоршуноси Б.Путиловнинг фикрига таяниб, бир қанча турлари борлигини айтиб ўтади: «... бу кўрсатилган мотивлар ичида мотив – ситуация, нутқ – мотив, мотив – ҳаракат, тасвир – мотив, мотив – характеристикага ажратади. У бу кўрсатилган мотивлар ичида мотив – ситуация, нутқ – мотив, мотив – ҳаракатларни биринчи ўринга қўйиб, қолганларини бевосита юқоридаги мотивларга қўшилиб, уларни тўлдириб келишини айтади». [5.364] Тадқиқотчи мотивнинг бундан турларини таърифлар экан, эртақнинг қаҳрамон пассив ҳаракатда бўлган экспозицион ҳолатини мотив – ситуация эканлигини, нутқ – мотив эса подшонинг буйруғи, ёки туш кўриш каби ҳолатлар билан қаҳрамоннинг актив жараёнга киришиши деб изоҳланади. «Ҳаракат мотивга қаҳрамоннинг бевосита актив фаолияти, сафарга чиқиши, мусобақаларда қатнашуви, ҳар хил тўқнашувлари, кузатишлари киради». [5.364] Демак, кузатганимиздек, тадқиқотчи ушбу мақолада мотивнинг бир тури – сюжетни ўзида қамраб олган мотив ҳолатлар ҳақида сўз юритмоқда. Айнан сафар мотивига тадқиқотчининг алоҳида эътибор қаратганлигининг сабаби, сафарни асар сюжетида муҳим ўрин тутган мотивлар сирасига кирганлигидир. Бу фикрнинг исботини биз куйида кўриб ўтамиз. Тадқиқотчи мақолада ушбу мотивларни умумлаштириб, икки турга бўлади: «Шу жиҳатдан эртақлардаги мотивлар қаҳрамоннинг фаолияти, ҳаракатига, сюжетда тутган ўрни ва ҳолатига кўра икки хил: актив ва пассив тарзда намоён бўлади. Пассив мотивлар – қаҳрамон бевосита иштирок этмаган, унинг актив фаолияти билан боғлиқ бўлмаган ҳолларда учрайди». [5.370] Мотив – ҳаракатни актив мотивлар қаторига киритган тадқиқотчи, сафарни ҳам актив мотивлар сирасида санаб ўтади.

Сеҳрли ёки фантастик эртақлар аксарият тадқиқотчилар яқдиллик билан таъкидлаганларидек, энг қадимги даврларда яратилган халқ оғзаки ижоди намуналари саналади. Бу турдаги эртақларда сафардаги ўзига хос қийинчилик, ундан ёрдам берадиган

ҳомий кучлар, рақиблар ёки ёвуз кучлар, сафар мақсади ва натижаси каби кўшимча мотив, образ ва персонажлар ҳам тартибга солинган. Сафар машаққати (куш учса қаноти, одам юрса оёғи қуядиган сахро, қалин ва ваҳимали ўрмон ёки чакалакзор, чўққиси кўринмайдиган баланд тоғлар, борса келар, борса хатар ва борса келмас номли уч йўл, Кўҳи қоф тоғи, девлар ёки парилар юрти), ҳомий кучларга учраш (парилар, девлар, Ялмоғиз кампир ёки пари момо, нуроний чол ёки Хизр, сеҳрли ёки учар от, бўри ёки куш, хатто маймун) рақиблар ёки ёвуз кучларга дуч келиш (подшонинг ёвуз ниятли вазири, ялмоғиз кампир, кенжа ўғилнинг акалари ва ҳ.к), сафарда ёрдам берувчи буюмлар (сеҳрли инга, тарок, кўзгу, отнинг ёли, қушнинг пари, бўрининг жуни), сафар мақсади (бахт излаш, сеҳрли куш, учар от, гўзал парини топиб келиш) каби бутун бир йўналиш ишлаб чиқилган. Жумладан, «Олмос ботир» эртагида ғайритабиий ҳолда туғилган қаҳрамон – Олмос ботир подшонинг топшириғи билан Булбулигўё қушни олиб келиш учун хатарли сафарга чиқади. Яъни ёвуз ниятли вазир подшонинг кўзи хиралашганидан фойдаланиб, Олмос ботирни йўқ қилиш орқали ўз мақсадига эришмоқчи бўлиб, ушбу сафарни уюштиради. Бироқ эзгу ниятли қаҳрамонга бу сафар омад, муваффақият олиб келади. Йўлда пари ва девлар – ҳомий кучларнинг ёрдами билан мақсадига эришиб, эсон-омон қайтади. Ҳажман катта бўлмаган ушбу эртақда сафар мотиви билан боғлиқ бутун бошли стихияли йўналишнинг барчасини ўз ўрнида фаол ишлаганини кўраемиз. Бу ўринда сафар қаҳрамоннинг мардлигини синаш, жасорат кўрсатиш, ҳомий кучлар билан яқинлашиш ва ниҳоят уни ўз мақсадига етказиш учун восита бўлганлигини ҳам гувоҳи бўламиз.

«Пахлавон Рустам» эртагида эса унинг қаҳрамони Рустам Девсифат деб аталган ваҳший қўлига асир бўлиб тушиб қолган ватандошларини қутқариш учун сафарга чиқади. Сафарга чиқишдан олдин у отасининг уч ўғлидан бири, бошқалар қатори оддий йигит эди. Сафар олдида ва сафар давомида уч хатарни – дев, аждар ва девнинг ҳийлагар вакилини енгни, бошқа девларни ҳам маҳв этди. Бунда унга ҳомий куч сифатида отасининг маънавий қиёфаси, сеҳрли буюмлардан эса қирқ газ узаядиган қиличи ёрдам берди. Девсифатни ҳам маҳв этган Пахлавон Рустам сафардан ўз мурод-мақсадига етади – Девсифат қўлидаги ватандошларини ҳалос қилади. Бу эртақда сафар қаҳрамонни ҳар томонлама тарбиялайди ва пахлавон ҳамда доно инсон бўлишида ёрдам беради.

Эртақлар мифлардан ўсиб чиққани маълум. Мифлардаги худолар ва пахлавонлар ҳақидаги қарашлар эртақларда дев ва париларга, ҳомий кучларга эврилган Осмон, ер ва Ер ости салтанатидан иборат муқаддас учлик эртақлардаги уч йўл, уч ният, уч шарт каби мотивларга айланган. Бироқ туркий халқлар мифларида сафар мотивининг аҳамиятли эмаслигини кузатдик. Балки, илк бадиий тафаккури маҳсули бўлмиш мифларда аждодларимиз олам ва инсоннинг қандай яратилгани билан қаттиқ қизиққани учун бошқа нарсаларга кам эътибор қаратгандир. Ҳар нима бўлганда ҳам бу ҳодиса, сафар мотиви ўзбек халқ эртақларига ислом дини таъсирида ўзлашган деган хулосага келишимизга сабаб бўлди.

Ўзбек халқ эртақларида сафар сюжетни ҳаракатга келтирган муҳим мотивлардан бўлиб, адабиётшунос Х.Эгамов уни актив мотивлар сирасига киритган. Сафар мотиви аксарият ҳолларда туш+синов мотивлари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, ҳаракат мотивлар сирасига киради ва эртақларнинг ҳар учала турида ҳам фаол қўлланади. Сафар мотиви, айниқса, сеҳрли-фантастик эртақларда ўзи билан боғлиқ бутун бошли йўналиш марказида туради. Майиший ва ҳайвонлар ҳақидаги эртақларда ҳам муҳим ўрин тутган сафар мотиви қаҳрамонни шакллантириш, фаолиятга ундаш ва алал-оқибат мурод-мақсадига етказадиган муҳим ғоявий воситалардан саналади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ғаззолий Абу Ҳомид. Кимёи саодат (туркий). Тошкент: Адолат, 2005.
2. Қурононов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. Тошкент: Akademnashr. 2010.
3. Каримий Б. Ўзбек халқ эртақларининг баъзи бир хусусиятлари. // Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент, 1995. № 4.
4. Эгамов Х. Мотив ва сюжет. /Ўзбек фольклоршунослиги. Антология. Тошкент О'zbekiston Milliy ensiklopediyasi .